

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ТУРИЗМУ,
КРАЄЗНАВСТВА ТА ЕКСКУРСІЙ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

ПОГОДЖЕНО

Протокол засідання науково-методичної ради Миколаївського обласного Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді від 30 травня 2019 року

Голова НМР

 Т. АНДРІЙЧУК

ЗАТВЕРДЖЕНО

Наказ департаменту освіти і науки Миколаївської облдержадміністрації

08-08-2019 № 429

Навчальна програма
дослідницько-експериментального напрямку
«Археологічне краєзнавство»

м. Миколаїв – 2019

Програму укладено на основі програми «Археологічне краєзнавство»

Автори-упорядники:

Смирнов Олександр Ігорович, керівник гуртка «Археологічне краєзнавство» Миколаївського обласного Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, викладач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського;

Єрмакова Ірина Павлівна, к.пед.н., доцент кафедри педагогіки та методики викладання суспільствознавчих дисциплін Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

Рецензенти:

Андрійчук Т.Г., заступник директора Миколаївського обласного Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді

Програма гуртка «Археологічне краєзнавство» розрахована на роботу гуртків даного напрямку у позашкільних закладах освіти.

Адресована учителям та керівникам гуртків. Частково може бути використовуватись керівниками краєзнавчих гуртків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Рекомендована програма розрахована на проведення занять з учнями протягом трьох навчальних років. Вона дає можливість більш розширено вивчити особливості суспільного і цивілізаційного розвитку на території України у стародавню епоху, що є невід'ємною частиною інтегрованого курсу історії, що відповідно до навчальної програми для загальноосвітніх навчальних закладів, вивчається у 6 класі та окремі аспекти розвитку території півдня України у добу Середньовіччя, що входить до змісту програми 7 класу. Програма в трьох варіантах розрахована на 6 / 4 / 2 годин (години) тижневого навантаження (загальна кількість годин за навчальний роки – 216 / 144 / 72), що об'єднує всі види навчальної діяльності гуртківця:

- теоретичні заняття (бесіди, лекції),
- елементи науково – дослідної роботи,
- практичні (камеральні та польові експедиційні роботи) тощо .

Рівень підготовки – II (базовий). У гуртку можуть навчатися діти з 14 років.

Програма складена з урахуванням того, що отриманні знання стануть першим шаблоном археологічної підготовки для тих, хто буде надалі отримувати вже професійну освіту у вищих навчальних закладах.

Навчальний план і програма складені за **концентричним принципом**, що передбачає удосконалення та поглиблення знань, отриманих на заняттях попередніх років навчання. Тому, повертаючись до деяких відомих уже тем, гуртківці розширюють ті знання, що отримали раніше, закріплюють та удосконалюють практичні навички.

Метою та завданням курсу є:

- формувати інтерес юнацтва та молоді до історичного минулого рідного краю, сприяти їх професійному самовизначенню;
- створення умов для розвитку креативної особистості;
- виховання любові та поваги до минулого рідного краю;

- навчити членів гуртка убачати в старожитностях основу для дослідження різноманітних аспектів життєдіяльності племен і народів, що жили у минулому;
- ознайомити з методикою та методологією польової археології;
- навчити роботі з предметами старожитності;
- сформувати навички роботи з археологічними приладами;
- ознайомити з елементами камеральної роботи.

Основними змістовими лініями курсу “Археологічне краєзнавство” є: епоха каменю, епоха міді-бронзи, епоха раннього залізного віку, давньослов’янський період на території нашого краю, археологічні культури слов’ян та їх сусідів у другій чверті I тисячоліття н.е., слов’яни на території України напередодні утворення давньоруської держави, епоха Київської Русі.

Серед **ключових проблем**, що розглядаються в ході курсу:

- час та шляхи заселення території України людиною;
- роль природних умов у формуванні населення України;
- відтворення соціального побуту за даними археології;
- “неолітична революція” та її зазначення для подальшого розвитку людства;
- впровадження у виробництво металів (міді, бронзи, заліза) та його наслідки, “кіммерійська імла”;
- походження скіфів, сарматів та початкова територія їх розміщення;
- грецька колонізація Північного Причорномор’я та її вплив на розвиток місцевого населення;
 - етногенез та етнічна історія слов’янського населення Східної Європи.

Основними формами моніторингу компетенцій гуртківців-археологів, істориків є написання рефератів, конкурсних робіт; самостійна робота з історичними картами та джерелами; робота із словниками, довідниками, науковими працями відомих дослідників з археологічної проблематики; виконання практичних завдань у процесі археологічних досліджень.

Ефективна дослідницька робота дає учням почуття впевненості в своїх силах, своєму творчому потенціалі, радість від досягнутого.

Вивчивши курс “Археологічне краєзнавство”

гуртківець повинен знати:

- основні археологічні поняття;
- закономірність виникнення та розвитку людства;
- особливості археологічних культур України;
- основні археологічні події та дати;
- взаємозв’язок і взаємодію археології з релігією, міфологією, культурою;
- сучасні концепції історичного розвитку людства;
- основні археологічні першоджерела;
- принципи польової роботи;
- основи наукових досліджень.

гуртківець повинен вміти:

- аналізувати археологічні джерела;
- порівнювати історіографічні підходи різних археологічних шкіл;
- розрізняти специфічні риси давніх цивілізацій;
- працювати з історичною картою;
- формувати власну позицію щодо археологічних фактів;
- вміти працювати на місцевості;
- мати первинні навички по життєздатності в польових умовах.

Кожен навчальний рік закінчується літньою археологічною експедицією, яка продовжується в залежності від завдань, що виконує група.

Теоретичні та практичні заняття, під час проведення експедицій, визначаються керівником в залежності від умов та обсягу польових досліджень.

І РІК НАВЧАННЯ
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Тема	Кількість навчальних годин											
	Всього			Теоретичних			Практичних					
							у приміщеннях			на місцевості		
	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.
Вступ	2	1	1	2	1	1	-	-	-	-	-	-
Тема 1. Розвиток археології в Україні. Методи археологічних досліджень	16	11	5	6	4	2	-	-	-	10	7	3
Тема 2. Найдавніше населення на території України. Палеоліт та мезоліт	18	12	6	10	7	3	4	3	2	4	2	1
Тема 3. Мідний вік (єнеоліт). Бронзовий вік	36	24	12	10	7	3	14	9	5	12	8	4
Тема 4. Скіфські та сарматські старожитності України	39	26	13	11	7	4	16	11	5	12	8	4
Тема 5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я	39	26	13	9	6	3	14	9	5	16	11	5
Тема 6. Археологічні культури слов'ян у I тис. до н.е.	21	14	7	11	7	4	10	7	3	-	-	-
Тема 7. Методика та методологія проведення археологічних досліджень	21	14	7	11	7	4	-	-	-	10	7	3
Тема 8. Підготовка та проведення археологічної експедиції	24	16	8	6	4	2	-	-	-	18	12	6
Всього:	216	144	72	76	50	26	58	39	20	82	55	26

МЕТА ПРОГРАМИ:

- ✓ ознайомити гуртківців з основними археологічними пам'ятками регіону;
- ✓ окреслити проблемні аспекти у сучасній археології Півдня України;
- ✓ навчити азам польової та камеральної роботи;
- ✓ виявити здібних та обдарованих членів гуртка;
- ✓ виховання патріотизму та любові до своєї Батьківщини на розвитку основі історичного мислення та національної самосвідомості.

У КІНЦІ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

Учні повинні знати:

- історію формування археологічних культур на території України;
- історію та періоди розвитку археологічної науки;
- археологічну періодизацію та хронологію;
- особливості розвитку Північно-Західного Причорномор'я у різні історичні епохи;
- принципи та правила археологічних малюнків та креслень (фотофіксування);
- теоретичні аспекти проведення археологічного дослідження.

Учні повинні вміти:

- показувати на карті ареали археологічних культур у різні епохи;
- розпізнавати об'єкти та археологічні артефакти;
- працювати з картами, планами, кресленнями та малюнками на місцевості та у лабораторії;
- працювати з фондovими колекціями
- практично застосовувати отримані знання під час археологічних польових робіт.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Вступ

Предмет археології та її місце серед історичних наук. Головні види археологічних пам'яток: стоянки, поселення, селища, городища, фортеці, кургани, курганні та ґрунтові могильники. Поняття про культурний шар. Археологічні пам'ятки та археологічна культура.

Тема 1. Розвиток археології в Україні. Методи археологічних досліджень

Основні етапи розвитку археологічної науки. Донауковий (міфологічний) період. Початок вивчення матеріальних пам'яток старовини на території Російської імперії. Організація музеїв та наукових товариств у ХІХ ст. Археологія України за часів радянської влади. Археологічна наука на сучасному етапі розвитку суспільства.

Методи в археології. Етапи археологічного пошуку: розвідка та її види; розкопки.

Практичні заняття: екскурсія в музей; співставлення на місцевості різних археологічних пам'яток; визначення культурного шару на місцевості (на прикладі сучасних відкладень); розбиття розкопу.

Тема 2. Найдавніше населення на території України. Палеоліт та мезоліт

Критерії археологічної періодизації кам'яного віку. Найдавніші пам'ятки на території України та проблема заселення її людиною.

Техніка двобічної обробки. Підкорення вогню. Піднесення продуктивних сил та виникнення нової технології і техніки обробки каменя. Збільшення номенклатури знарядь праці, виникнення монофункціональних знарядь, вдосконалення знарядь полювання, винахід луку та стріл. Розвиток полювання. Поява рибальства. Засоби приготування м'ясної та рослинної їжі.

Ритуальні театралізовано-обрядові свята та їх місце в системі вдосконалення виробництва.

Палеолітичне житло і господарсько-побутовий комплекс – основа для відтворення соціальних стосунків в палеоліті

Перехід до сучасного клімату, фауни і флори. Розширення меж придатних для життя земель та розселення людей. Зміна форм побуту. Повсюдне розповсюдження луку та стріл. Розквіт мікролітичної техніки. Мікролітичні вироби. Широке використання складових знарядь праці. Наборні вкладишеві знаряддя з мікролітів у дерев'яних або кістяних оправах.

Практичні заняття: графічне зображення знарядь праці палеоліту та мезоліту; реконструкції фауни вказаного часу; експериментальне виготовлення їжі людини епохи мезоліту.

Тема 3. Мідний вік (енеоліт). Бронзовий вік

Перше знайомство людини з міддю. Добування та обробка. Спосіб холодного кування, відкриття способу плавлення. Перші знаряддя.

Відкриття бронзи, технологія мідно-бронзового лиття. Становлення металургії та гірничої справи. Широке запровадження у виробництво металевих знарядь та його наслідки. Скарби металевих виробів. Перехід до кочового скотарства.

Особливості історичного розвитку у бронзовому віці.

Практичні заняття: ознайомлення з фондами музеїв; практична робота з рідкою літературою; практична робота з виплавки металів (мідь, бронза); робота з остеологічним матеріалом; робота на археологічному об'єкті; камерально-кабінетна робота.

Тема 4. Скіфські та сарматські старожитності України

Джерела та історіографія проблеми. Передньоазійські походи скіфів. Царство Ішкуза. Найдавніші скіфські кургани на території України.

Вторгнення скіфів у Північне Причорномор'я та його причини. Межі Скіфії. Племена скіфів за Геродотом.

Загальна характеристика сарматського періоду в стародавній історії степової України. Писемні, епіграфічні, нумізматичні, археологічні джерела з історії сарматів Північного Причорномор'я.

Практичні заняття: робота з фондами музеїв; оглядова екскурсія на кургани; практичне знайомство з поведінкою коней; робота на археологічному об'єкті; моделювання одягу вказаного часу; моделювання посуду та кінської зброї; робота над історичними картами та пошук історичних маршрутів кочовиків.

Тема 5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Поява грецьких колоністів в Північному Причорномор'ї. Березань та Ягорлицьке поселення.

Утворення полісів: Ольвія, Тіра та Нікиній, Гераклеїська колонія Херсонес та її сфери впливу - Кертініктіда, Калос, Лімен та ін.

Боспорське царство.

Практичні заняття: робота з античною, мистецтвознавчою літературою; робота з грецькою громадою міста; практичні заняття на пам'ятках античної доби на території міста, на території хори; екскурсія по пам'ятниках вищевказаної доби; практична робота на об'єктах; реставраційні роботи з керамічним боєм; формування навичок з реконструювання діаметрів посудів по їх фрагментам; заняття з креслення посуду та знарядь праці.

Тема 6. Археологічні культури слов'ян у I тис. до н.е.

Сучасний стан вивчення проблеми про походження слов'ян. Питання про можливі генетичні зв'язки слов'ян з землеробсько-скотарськими племенами бронзового віку північної частини Правобережжя України.

Питання про слов'янську приналежність скіфів-орачів, неврів та інших осілих землеробських племен I тисячоліття до н.е.

Практичні заняття: виїзд на місця, вивчених поселень; робота з рідкісною та сучасною книгою; розбір стану проблеми за допомогою новітніх комп'ютерних технологій; порівняння матеріальної культури протослов'ян та інших народів, що мешкали на території нашого краю за допомогою фондових матеріалів; порівняльний аналіз місцевих топонімів.

Тема 7. Методика та методологія проведення археологічних досліджень

Сучасний стан методики та методології археологічної науки. Методи та методологічні прийоми під час різноманітних археологічних роботах (розвідках, шурфуванні, розкопах).

Практичні заняття: робота з технічними приборами; розбиття ділянки розкопу застосовуючи всі методологічні вказівки; практичне засвоєння археологічних навичок (зачистка борту розкопа, зачистка полів розкопу, робота по зачистки кам'яних кладок і т. ін.).

Тема 8. Підготовка та проведення археологічної експедиції Проведення 3-денної археологічної експедиції (розвідки).

II РІК НАВЧАННЯ
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Тема	Кількість навчальних годин											
	Всього			Теоретичних			Практичних					
							у приміщеннях			на місцевості		
	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.
Тема 1. Розвиток археології в Україні. Методи археологічних досліджень	18	12	6	8	5	3	-	-	-	10	7	3
Тема 2. Найдавніше населення на території України. Палеоліт та мезоліт	18	12	6	10	7	3	4	3	2	4	2	1
Тема 3. Мідний вік (енеоліт). Бронзовий вік	36	24	12	10	7	3	10	7	3	16	10	6
Тема 4. Скіфські та сарматські старожитності України	39	26	13	12	8	4	17	11	6	10	7	3
Тема 5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я	39	26	13	16	11	5	16	11	5	7	4	3
Тема 6. Археологічні культури слов'ян у I тис. до н.е.	21	14	7	8	5	3	13	9	4	-	-	-
Тема 7. Методика та методологія проведення археологічних досліджень	21	14	7	10	7	3	-	-	-	11	7	4
Тема 8. Підготовка та проведення археологічної експедиції	24	16	8	4	3	2	-	-	-	20	13	6
Всього:	216	144	72	78	53	26	60	41	20	78	50	26

МЕТА ПРОГРАМИ:

- ✓ практичне ознайомлення гуртківців з основними археологічними пам'ятками регіону;
- ✓ розвиток та удосконалення навичок роботи з науковою та архівною літературою з археологічної проблематики
- ✓ формування вмінь польової та камеральної роботи;
- ✓ виховання широкого історичного кругозору, інтересу та поваги до минулого, дбайливого ставлення до пам'яток історії та культури.

В КІНЦІ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

Учні повинні знати:

- нормативно-правові та економічні аспекти археологічних досліджень згідно чинного законодавства України;
- нові підходи в історіографії щодо особливостей розвитку Північно-Західного Причорномор'я у різні історичні епохи;
- принципи та правила археологічних малюнків та креслень (фотофіксування);
- умовні знаки та зображення рельєфу, топографічних карт, археологічних об'єктів;
- практичні аспекти проведення археологічного дослідження.

Учні повинні вміти:

- працювати з фондovими колекціями музеїв Миколаївської області;
- читати карти;
- виконувати польову обробку археологічного матеріалу;
- складати характеристику кістяних та кам'яних артефактів;
- практично застосовувати отримані знання під час археологічних польових робіт.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Тема 1. Розвиток археології в Україні. Методи археологічних досліджень

Особливості польових досліджень пам'яток різних епох.

Практичні заняття: співставлення на місцевості різних археологічних пам'яток; визначення культурного шару на місцевості (на прикладі сучасних відкладень); самостійне розбиття розкопу з допомогою топографічних приладів.

Тема 2. Найдавніше населення на території України.

Палеоліт та мезоліт

Мустьєрська епоха. Зміни форм знарядь праці та техніки їх виготовлення. Перші штучні житла на Україні. Поселення та стоянки цієї епохи. Проблема археологічної культури мустьє. Неандертальці в Криму. Проблема неандертальських поховань.

Найважливіші поселення та стоянки на території України: Анетівка 13, Зелений хутір 2, Мезин, Пушкарі, Анетівка, Амвросіївка, Гінці, Межирічі, Велика Аккаржа, Молодова 5, Володимирівка.

Зміна форм полювання. Індивідуальне полювання за допомогою лука та стріл. Розширення рибальства, техніка рибного лову. Поява сезонних жнив як вищої форми збиральництва.

Практичні заняття: самостійне графічне зображення кремнієвих знарядь праці палеоліту та мезоліту; графічні реконструкції флори та фауни вказаного часу; позначення на контурній карті найважливіших поселень та стоянок.

Тема 3. Мідний вік (енеоліт). Бронзовий вік

Поширення мотичного землеробства і пастушого скотарства. Початок переходу до орного землеробства. Поява розписної кераміки. Винайдення колеса, поява гарби. Кінь – верхова тварина. Прядіння ткацтво.

Племена бронзового віку Правобережжя України: культура шнурової кераміки, середньодніпровська культура, білогрудівська культура. Проблема зародження слов'янського етносу та роль племен бронзового віку Правобережжя України в цьому процесі.

Практичні заняття: ознайомлення з фондами музеїв; практична робота з рідкою літературою; практична робота з виплавки первинної та вторинної бронзи; робота з вимірювання остеологічного матеріалу; робота на археологічному об'єкті; камерально-кабінетна робота.

Тема 4. Скіфські та сарматські старожитності України

Найбільш відомі скіфські царські кургани. Господарство кочових племен. Релігія скіфів. Військова справа та побут скіфів.

Загальна періодизація сарматської культури та місце сарматських старожитностей України у цій періодизації. Археологічні пам'ятки сарматів на території України. Окремі кургани, курганні та ґрунтові могильники. Поховальний обряд та матеріальна культура сарматського населення України.

Практичні заняття: робота з фондами музеїв; оглядова екскурсія на сарматський курган; практичне знайомство з верховою їздою; робота на археологічному об'єкті; порівняння одягу, посуду та кінської зброї скіфів та сарматів; робота над історичними картами; пошук та позначення історичних маршрутів скіфів.

Тема 5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Проблеми соціально-економічного устрою грецьких міст-держав Північного Причорномор'я. Загальний напрям матеріальної культури грецьких колоній та деякі місцеві особливості.

Практичні заняття: робота з античною, мистецтвознавчою літературою; практичні заняття на пам'ятках античної доби на території міста, на території хори; екскурсія по пам'ятниках вищевказаної доби; практична робота на

об'єктах; реставраційні роботи з керамічним боєм; удосконалення навичок з реконструювання діаметрів посудів по їх фрагментам; заняття з креслення посуду та знарядь праці.

Тема 6. Археологічні культури слов'ян у I тис. до н.е.

Перші писемні відомості про слов'ян – венеди, склавіни, анти. Археологічні культури кін. I тис. до н.е. – першої чверті I тис. н.е.

Практичні заняття: робота з рідкісною та сучасною книгою; моделювання побуту ранньослов'янських об'єднань з допомогою новітніх комп'ютерних технологій; порівняння матеріальної культури протослов'ян та інших народів, що мешкали на території нашого краю, на основі археологічних артефактів.

Тема 7. Методика та методологія проведення археологічних досліджень

Різноманітні методологічні польові школи (Німеччина, Англія, країни СНД), їх порівняння та використання у сучасних українських умовах та на різних археологічних об'єктах.

Практичні заняття: удосконалення навичок роботи з технічними приборами; самостійне розбиття ділянки розкопу застосовуючи всі методологічні вказівки; практичне удосконалення археологічних навичок (зачистка борту розкопа, зачистка полів розкопу, робота по зачистки кам'яних кладок і т.ін.).

Тема 8. Підготовка та проведення археологічної експедиції

Проведення 3-денної археологічної експедиції (розвідки).

ІІІ РІК НАВЧАННЯ
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Тема	Кількість навчальних годин											
	Всього			Теоретичних			Практичних					
							у приміщеннях			на місцевості		
	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.	6 год./тиж.	4 год./тиж.	2 год./тиж.
Тема 1. Розвиток археології в Україні. Методи археологічних досліджень	18	12	6	4	3	1	3	2	1	11	7	4
Тема 2. Найдавніше населення на території України. Палеоліт та мезоліт	18	12	6	4	3	2	4	2	1	10	7	3
Тема 3. Мідний вік (енеоліт). Бронзовий вік	36	24	12	6	4	2	6	4	2	24	16	8
Тема 4. Скіфські та сарматські старожитності України	39	26	13	9	6	3	3	2	1	27	18	9
Тема 5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я	39	26	13	12	8	4	6	4	2	21	14	7
Тема 6. Археологічні культури слов'ян у I тис. до н.е.	21	14	7	9	6	3	6	4	2	6	4	2
Тема 7. Методика та методологія проведення археологічних досліджень	21	14	7	3	2	1	3	2	1	15	10	5
Тема 8. Підготовка та проведення археологічної експедиції	24	16	8	3	3	1	-	-	-	21	13	7
Всього:	216	144	72	50	35	17	31	20	10	135	89	45

МЕТА ПРОГРАМИ:

- ✓ ознайомити гуртківців з найбільш дискусійними питаннями у розвитку цивілізацій на євразійському континенті на прикладі території сучасної України;
- ✓ навчити аналізувати та систематизувати отримані знання, самостійно працювати з літературними та архівними джерелами;
- ✓ сформувати навички співпраці з науковими установами та дослідниками з набуття та обробки масового та індивідуального археологічного матеріалу;
- ✓ виховання соціально активного та свідомого громадянина на основі формування поваги до минулого, дбайливого ставлення до пам'яток історії та культури.

В КІНЦІ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

Учні повинні знати:

- законодавство у сфері археології та охорони культурної спадщини;
- наукові методи в археології;
- правила ведення польової документації;
- правила ведення камеральної документації;
- методичку організації і проведення археологічних розвідок та досліджень.

Учні повинні вміти:

- складати археологічні карти поселень та могильників;
- складати археологічні паспорти пам'яток;
- складати плани археологічних розкопів та шурфів;
- виконувати польову та камеральну обробку матеріалів;
- складати науковий звіт за правилами Інституту археології НАНУ.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Тема 1. Методи археологічних досліджень. Розвиток археології в Україні

Польова документація, її склад та необхідність. Опрацювання археологічного матеріалу

Практичні заняття: обробка нової методологічної літератури; екскурсія в музей; розбивання розкопу за вказаними розмірами; нанесення його на плани з вказуваннями глибин та масштабу.

Тема 2. Найдавніше населення на території України.

Палеоліт та мезоліт

Динаміка розвитку природного оточення людини в плейстоцені та її вплив на розселення первісних громад. Демографічна ситуація в Україні в період раннього палеоліту.

Археологічні культури мезоліту: осокорівська, рогалицька, царинська, білоліська, молодівська, гребениківська, анетівська, кукрекська, донецька, оселівська, фрумушиківська, кудлаївська, та ін.

Зміна характеру стоянок та жител. Могильники Волосько-Василівського типу. Поява нової соціальної організації – племені.

Практичні заняття: графічне зображення знарядь праці палеоліту, мезоліту та їх співвідношення у різних масштабах; формування таблиць; експериментальне виготовлення знарядь праці з кістки та дерева.

Тема 3. Мідний вік (енеоліт). Бронзовий вік

Скотарські культури мідного віку України: середньо-стогівська, ямна, кемі-обінська. Землеробсько-скотарські культури мідного віку України: трипільська, усатівська, культура Гумельниця, культура лійчастого посуду.

Мистецтво енеоліту. Ідеологічні уявлення найдавніших землеробів та скотарів нашої території. Поява курганів. Обряд поховання.

Племена бронзового віку Лівобережної України: катакомбна культура, культура багатопопружкової кераміки, зрубна культура. Сабатинівська та

Білозерська культури в Північно-Західному Причорномор'ї. Станівська культура у Закарпатті

Практичні заняття: вимірювання остеологічного матеріалу; робота на археологічному об'єкті епохи міді та бронзи; первісна камеральна обробка матеріалу у польових умовах.

Тема 4. Скіфські та сарматські старожитності України

Звіриний стиль у мистецтві скіфів. Історична доля скіфів. Пізньоскіфське царство у Криму. Нижньодунайська Скіфія.

Локальні особливості поховального ритуалу та матеріальної культури сарматів. Сарматські міграції на захід: язиги, аорси, роксолани, алани. Взаємовідносини кочевників-сарматів із Стародавнім Римом. Історичні долі сарматського населення степової України.

Практичні заняття: робота з фондами музеїв та на археологічному об'єкті; моделювання одягу сарматів на основі археологічних знахідок; моделювання посуду та кінської зброї; робота над історичними картами та пошук історичних маршрутів сарматів.

Тема 5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Взаємовідносини античних міст-держав з місцевим населенням (кіммерійці, скіфи, готи, гети, бастарди, саї, савромати, сармати, кримські скіфи, гуни, протослов'яни – черняхівська культура) та їх роль у історичній долі грецьких полісів.

Практичні заняття: робота з античною, мистецтвознавчою літературою; практичні заняття на пам'ятках античної доби на території міста, на території хори; екскурсія по пам'ятниках вищевказаної доби; практична робота на об'єктах; реставраційні роботи з металевими речами; заняття з креслення посуду та знарядь праці; креслення планів та фасіровок античних приміщень, стратиграфічних розрізів.

Тема 6. Археологічні культури слов'ян у I тис. до н.е.

Зарубенецька культура, пшеворська культура, латенська культура, липицька культура, культура Поянешти-Лукашівка.

Характеристика поселень та могильників. Місце цих культур в етногенезі слов'ян.

Практичні заняття: робота з сучасними історіографічними дослідженнями зі слов'янської проблематики; порівняння матеріальної культури протослов'ян та інших народів, що мешкали на території нашого краю на основі аналізу археологічного матеріалу.

Тема 7. Методика та методологія проведення археологічних досліджень

Використання сучасних технологій у польових роботах археолога. Застосування GPS, сканерів, металошукачів, новітніх нівелірів та теодолітів.

Практичні заняття: робота з креслярською дошкою з нанесення та порівнянню археологічних планів; застосування металошукачів різних типів настроювання; засвоєння вмінь роботи з копіювальною технікою та у фотошопі з метою оформлення наукового звіту; оформлення документації для отримання документів на дозвіл проведення археологічних досліджень; підготовка звітної документації зі здачі артефактів до музеїв та музейних установ (акти, картки); шифрування знахідок згідно закону України «про музейну справу».

Тема 8. Підготовка та проведення археологічної експедиції

Проведення 3-денної археологічної експедиції (розвідки).

СЛОВНИК АРХЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Артефакт. Будь-яке творіння людських рук – споруда, знаряддя праці, витвір мистецтва, житло, посуд або інший об'єкт. Ознаки артефакту може набути і ландшафт – в тому випадку, якщо він зазнав істотних змін у результаті людської діяльності: дії вогню, спорудження будівель або доріг, обробки ґрунту і т.п.

Архаїка, в класичній археології – етап грецького мистецтва, що характеризується особливостями керамічних виробів і скульптурного стилю. Датується в основному 6 – першими десятиріччями 5 ст. до н.е.

Бола Зброя, що зустрічається і до наших днів у деяких народів Південної Америки і ескімосів; складається з трьох або більше каменів, що скріплюються між собою довгими сиром'ятними ременями. Цю зв'язку розкручують і кидають в тварину, що біжить, так, що ремені щільно обмотують його кінцівки. Каміння для бола знайдено на багатьох археологічних пам'ятниках по всьому світу.

Бронзовий вік, поняття, що характеризує в Європі і Азії період широкого використання бронзи для виготовлення знарядь і зброї. Розвивається безпосередньо з попереднього пізнього або фінального неоліту. Саме поняття у відомому сенсі умовне. Технологія отримання бронзи в Греції з'являється з Близького Сходу бл. 5000 років тому і розповсюджується в Європі бл. 3800 років тому.

Горизонт, тип артефакту або художній стиль, поширений на **обширній** території.

Гостроконечник. Кам'яне знаряддя, виготовлене з відщепу шляхом додаткової оббивки з двох сторін одного з його кінців, так що виходить вістря. Гостроконечники служили для нанесення різьблення на кістку і ріг, а можливо, для проколювання шкір і іншої мети.

Дендрохронологія, датування за допомогою деревних річних кілець, товщина яких залежить від кількості опадів і інших природних чинників. Порівняння серій кілець найстаріших живих дерев і

деревних залишків, отриманих при розкопках, дозволяє створити послідовність даних, що йде в минуле на тисячі років. Такі колонки, вік яких досягає 10 000 років, створені для південного заходу США, для Північно-західної Європи і частково для Східного Середземномор'я. Порівняння цих даних з кільцями на деревних залишках або вугіллі, знайденому в тих або інших місцезнаходженнях, дозволяє визначити точну дату їх використання.

Дистанційні дослідження. В останні десятиріччя застосування приладів дозволило археологам визначати місцезнаходження пам'ятників і споруд на них, не вдаючись до розкопок. Ці методи можуть бути розділені на геофізичні і, власне, дистанційні. Геофізичні методи включають використання радарів і магнітометрів, що виявляють конструкції, що знаходяться під землею. Дистанційні методи – це звичайне фотографування з літаків або супутників і фотографування в інфрачервоному промінні, а також інші прийоми виявлення поселень.

Дифузія, поняття, яким часто визначають процес, результатом якого було розповсюдження ідей, технічних прийомів, людських співтовариств, одомашнених рослин і тварин. Цей процес міг мати форму торгівлі на невеликі відстані, контактів, поступового переміщення населення (такі думки існують щодо пересувань ранніх землеробів з Передньої Азії до Європи), але міг бути і дуже швидким – так рослини Нового Світу, наприклад, тютюн і картопля, протягом декількох сторіч після Колумба розповсюдилися по всьому світу.

Епоха. Ланка археологічної періодизації великої тривалості. Епоха характеризується строго певним рівнем культурного розвитку конкретної території. Наприклад, освоєння землеробства супроводжувалося такими культурними і соціальними зсувами, що це зумовило вступ великої групи народів до нової епохи.

Зернотерки і терки (inekates і manes). Має мексиканське походження словом *metate* називають кам'яні плити, на поверхні яких розтирали

зерна. Терміном *mano* (від іспанського *mano de piedra* – «ручний камінь») позначають верхній камінь циліндрової або овальної форми, що служив для цього. Подібні кам'яні знаряддя для розтирання зерна відомі майже по всьому світу в землеробських і предземлеробських культурах.

Знаряддя з відщепів. Кам'яні знаряддя, виготовлені шляхом відколювання порівняно великого відщепу від ядра, яке викидали після того, як воно ставало непридатним для подальшої оббивки. З відщепів виходили найрізноманітніші знаряддя – шкрябалки, різці, наконечники стріл.

Індустрія. Всі артефакти, виготовлені з якого-небудь одного матеріалу; наприклад, кременева індустрія, кістяна індустрія, металева індустрія і т.д. У випадках сумісного виявлення цілої групи індустрій в одному археологічному контексті археологи застосовують загальну назву «сукупність».

Керамічні домішки. Для запобігання розтріскування глини в процесі випалення в неї перед формуванням посуду додаються домішки. В цій якості можуть використовуватися пісок, товчений камінь, шматочки раковин, рослинні волокна або якийсь інший відповідний матеріал. Дослідження домішок важливе для визначення місця виготовлення посуду.

Класика, класичний, в археології Середземномор'я класичною можуть називати грецьку і римську цивілізацію в цілому або період в історії грецького мистецтва з 480 до н.е. (рік вторгнення персів до Греції) по 323 до н.е. (смерть Олександра Македонського).

Комплекс (*assemblage*), у вузькому сенсі – група речей, знайдених разом, наприклад різні артефакти, знайдені в одному похованні, або залишки певного виду з одного поселення, такі, як кістки тварин. В широкому сенсі, комплекс – група артефактів, характерних для певної території або археологічної культури.

Комплекс (complex), група артефактів, що зустрічаються на декількох територіях. Комплекс з багатьох артефактів може належати людському співтовариству, тоді як комплекс з небагатьма ознаками може указувати на розповсюдження тієї або іншої технології.

Компонент. Набір археологічних елементів, що характеризують певний етап життя даного пам'ятника. На одному і тому ж пам'ятнику може бути представлено декілька компонентів, розрізняти які дозволяє кардинальна зміна типового набору артефактів. Існування цілого ряду одночасних пам'ятників з схожим компонентом дозволяє виділяти певну фазу.

Конструкції, споруди на археологічних пам'ятниках, від простих ям для зберігання і вогнищ до споруд, площ і штучних горбів.

Коп'єметалка. Пристосування для метання копій. Використовувалися в Європі в епоху палеоліту. Синонім цього терміну – «метальна планка».

Культура, в найзагальнішому сенсі – неспадкова (на відміну від генетичної) передача інформації від покоління до покоління через мову. Культура включає властиві тому або іншому народу, племені або нації уявлення, артефакти і суспільні інститути. В археологічному розумінні культура – власне матеріальна культура тієї або іншої спілки, що виражається в залишках одночасних компонентів зі схожими комплексами або наборами речей, знайдених на різних територіях.

Мегаліт. Будь-яка споруда, зведена з каміння виключно великого розміру. Багато камерних гробниць неоліту і бронзового віку в Європі побудовано з такого каміння і відносяться до числа «мегалітів», як і деякі культові споруди – такі, як Стонхендж в Англії або Карнак у Франції. На відміну від понять «палеоліт» або «мезоліт», цей термін не пов'язаний з якою-небудь певною епохою або етапом розвитку людської культури.

Мезоліт, буквально, «середній кам'яний вік», період між кінцем палеоліту (10 000 років тому) і початком неоліту. Люди продовжували існувати невеликими групами, але перейшли від полювання на великих тварин льодовикового періоду до широкого використання дрібної дичини і ресурсів морів, а також збирання рослин. З розповсюдженням з Близького Сходу землеробства цей спосіб життя припинив існування – на південному сході Європи бл. 8000 років тому, на її північно-західній околиці – бл. 6000 років тому.

Методи підйому матеріалу. Знайдені в археологічних пам'ятниках артефакти, залишки рослин і тварин і інші матеріали витягуються різними способами. При обстеженні артефакти можуть просто збиратися на поверхні. При розкопках зараз використовується просівання через сита з комірками діаметром 1 мм. Експерименти показали, що ручне розбирання землі і навіть просівання через сита із стандартними комірками діаметром четверть дюйма (бл. 0,6 см) не дозволяють виявити дрібні артефакти, кісточки і залишки рослин. Грубі методи витягування залишків впливають на кінцеву інтерпретацію, наприклад перебільшення ролі полювання на великого тваринах, чий кістки легко виявляються, і зменшення в раціоні місця невеликих тварин і рослин, чий залишки не можуть бути знайдені без просівання землі.

Наконечник для металюної зброї. Загострений виріб з каменя або кістки, прикріплений до кінця держака, який служив металюною зброєю. До цієї категорії відносяться наконечники стріл невеликого розміру, а також достатньо великі наконечники дротиків і копій.

Наконечники жолобі. Якщо у виготовленого методом оббивки наконечника для металюної зброї вибити по подовжній осі довгу борозенку, вийде наконечник жолоба. Така борозенка вибивається з однієї або обох лицьових сторін наконечника ударом дерев'яної або кістяної палички по спеціальних чином підготовленій підставі. Наконечники жолобів

характерні для культури мисливських племен Північної Америки стародавньої епохи каменя (палеоіндіанської епохи).

Напівземлянка. Багато стародавніх народів мешкали в житлах, трохи поглиблених в землю; такі житла називають напівземлянками. Споруди цього типу бувають круглими, овальними, чотирикутними аж до прямокутних; для них звичний відкритий вхід. Більшість мала солом'яний дах, що спирається на стовпи, ями від яких простежуються при розкопках.

Наскальне мистецтво, загальний термін для визначення мальованих, гравірованих або вибитих малюнків на відкритих скелях або в печерах. Пам'ятники такого роду відомі по всьому світу; вони датуються від верхнього палеоліту до історичного періоду. Найзначніші пам'ятники знаходяться в печерах Західної Європи – це зображення мамонтів, носорогів, коней і інших великих об'єктів полювання, а також рідкісні зображення печерних ведмедів і левів, мешканців моря, гагар і тюленів, людських персонажів, можливо – шаманів. Останні дослідження визначили схожість між геометричними мотивами наскального мистецтва багатьох територій і малюнками сучасних шаманів, що використовують в ритуалах галюциногенні речовини.

Неоліт, буквально «новий кам'яний вік», період в історії Старого Світу, коли були одомашнені тварини і рослини, освоєний осілий спосіб життя, широко розповсюдилося використання глиняного посуду і ткацтво. Ці нововведення, відомі як результат неолітичної революції, спочатку з'явилися на Близькому Сході після завершення льодовикового періоду (10 000 років тому). Потім вони розповсюдилися до Південно-Східної Європи (бл. 8000 років тому) і протягом наступних 2000 років охопили весь континент. Цей період характеризується також використанням шліфованих кам'яних знарядь, з чим пов'язана його назва.

Неправильне склепіння. Найпростіша форма склепіння, в якій кожний камінь частково перекриває, той, що лежить нижче, а частково виступає за його край; вся споруда увінчана «покриваючим каменем». На відміну від теперішнього часу, неправильне склепіння не має замкового каменя і не утримується власною вагою; її вагу можуть витримати лише масивні стіни.

Ножевидна пластина. Порівняно довге і вузьке знаряддя, виготовлене шляхом розколювання особливим способом підготовленого кам'яного ядра. Маючи два довгі ріжучі краї, така пластина може використовуватися як ніж; по-різному обробляючи пластину, з неї можна виготовити інші – різець, струг.

Нульова відмітка (репер). В процесі розкопок археолог відзначає глибину залягання різних пластів і знахідок від якогось довільно вибраного рівня, або нульової відмітки, і виміряє, наскільки нижче або вище за цю уявну лінію знаходиться об'єкт, що фіксується.

Палеоліт, буквально «давній кам'яний вік»; до нього відносяться найдавніші культури Старого Світу. Звичайно ділиться на нижній (що почався з появою перших кам'яних знарядь бл. 2,5 млн. років тому), середній (з 200 000 років тому) і верхній (з 50–40 000 років тому). Розподіл заснований на змінах методів виготовлення кам'яних знарядь і відмінностях їх типів. Протягом всього цього часу люди жили невеликими рухливими групами, їжею їм служили мертві і убиті на полюванні тваринні і зібрані рослини. Цей розподіл частково умовний, оскільки схожими типами знарядь, зокрема ручними рубилами, користувалися різні види стародавніх людей. В той же час типи знарядь верхнього палеоліту безумовно пов'язані з нашим видом, сучасним *Homo sapiens*.

Пам'ятник. Будь-яке місце, яке коли-небудь заселялось або використовувалося людиною і знайдене археологами в процесі

розвідок або розкопок, – від невеликої тимчасової стоянки до міста зі складною структурою.

Передісторія. Звичайно наука про суспільства, передуючі винаходу писемності. У Франції цей термін використовується до Європи донеолітичної епохи.

Період. Термін, що не має однозначного сенсу в археології як Старого, так і Нового Світу і часто змішуваний з поняттями «стадія» або «епоха». Період – відрізок часу в історії великого регіону, що характеризується якими-небудь специфічними рисами в розвитку культури; розподіл на періоди – чисто умовний прийом, вживаний при дослідженні певної території.

Петрогліфи. Будь-які наскальні зображення або написи; звичайний спосіб їх створіння – вибивання поглиблень на поверхні каменя.

Піктографія. Буквально – «малюнкове письмо», спосіб передачі інформації за допомогою зображення якихось предметів або подій. Вважається найдавнішою стадією в розвитку письма. Піктограмами можуть служити петрогліфи або малюнки, надряпані на кістці, нанесені фарбою на шкіру і т.п.

Поселення – будь-яке місце, що тривалий або короткий час використовувалося людьми, від маленьких тимчасових таборів до великих складноструктурованих міст.

Поселенська модель – характер розміщення на території різних поселень (від існуючого декілька днів мисливського табору і овечої загороди до села і міста). Археологічне вивчення цих моделей звичайно засноване на обстеженнях місцевості і пов'язане з такими проблемами, як урбанізація, взаємостосунки між містом, селом і землеробською округою, функціями адміністративних центрів.

Різець. Кам'яне знаряддя, характерне для епохи палеоліту в Старому Світі і для деяких культур епохи каменя в Новому Світі. Для його виготовлення відколюють кут у заздалегідь обробленої ножевидної

пластини, а протилежний кут того ж кінця пластини залишають загостреним. Різець, що притупився, можна було таким же способом «заточити». Різці служили для обстругування шматків рогу або кістки.

Серіація. Побудовування по серіях різних категорій артефактів – наприклад, наконечників стріл. Якщо відомі загальні тимчасові межі серії, визначити, що є її початком, а що кінцем, неможливо без додаткових даних. За їх відсутності, більш пізніми вважаються найскладніші екземпляри.

Складові знаряддя. В епоху мезоліту люди виявили, що можна отримати легкі, але надійні списи і стріли, якщо вставляти в паз на кінці держака дуже маленькі гострі кам'яні пластинки. Така зброя, а також виготовлені тим же способом серпи, що служили для того, щоб зрізати дикі (а з часом – і спеціально посіяні) рослини, іменують складовими знаряддями.

Скребок. Для видалення жиру з шкір люди, як правило, використовували кам'яні відщепи, одна сторона яких була додатково оброблена таким чином, що виходив гострий край. «Нігтьовидні скребки» дуже невеликі; але в деяких культурах існували скребки розміром з кулак. У бічних скребоків робочою була довга сторона, у кінцевих заточувався один з кінців.

Стадія (фаза). Археологічні матеріали, що імовірно відносяться до певного періоду історії одного народу і знайдені на території його проживання. В процесі роботи археолог виділяє з маси матеріалу якусь стадію, що володіє просторово-часовою визначеністю і по ряду або навіть по більшості характерних рис відмінну від всіх інших стадій. Її специфічність може відображати приналежність цього матеріалу якомусь соціальному організму: невеликому (родова стоянка) або крупному (місто).

Стела. Окремо плоский кам'яний стовп або плита, що стоїть, споруджений з ритуальною метою або як пам'ятник і звичайно забезпечений

вигравійованим написом. Стели мали широке розповсюдження в цивілізаціях Греції раннього періоду.

Стратиграфія. Напластування нагромаджуються на поселеннях шарами, при цьому більш пізні перекривають ранні. Такі відкладення можуть бути результатом недовгочасних (заповнення ями) або тривалих (заповнення звалища) дій. Інтерпретація стратиграфії важлива для реконструкції історії того або іншого пам'ятника і розуміння контексту, в якому знайдені артефакти і інші залишки. Її вивчення може бути ускладнено, коли глибокі шари потривожені в пізніший час.

Типологія. Систематизація артефактів по класах або типах. Це – перший етап археологічного дослідження, необхідний для зіставлення різних сукупностей речей і визначення їх послідовності в часі.

Традиція. Спосіб виготовлення артефактів, існуючий на даній території протягом довгого часу. В традиціях знаходить віддзеркалення протидія культурним новаціям; ними обумовлено збереження культурної своєрідності обширних територій протягом сторіч.

Урбанізація. Зосередження значного населення в містах. Між крупними селищами і містами немає чітко формульованої відмінності, оскільки і тим і іншим властива висока густина населення.

Черепки посуду. Уламки керамічного посуду, часто звані просто «черепками». Оскільки кераміка легко б'ється і при цьому майже не руйнується в ґрунті, вони складають значну частку археологічних знахідок. Вивчення по черепкам змін в кераміці перетворилося на один з основних прийомів, вживаних археологами в процесі виділення культур і хронологічних етапів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Підручники та навчальні посібники

1. Авдусин Д.А. Археология СССР. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1997.
2. Винокур І.С., Телегин Д.Я. Археологія України. – К.: Вища школа, 1994.
3. Мартынов А.И. Археология СССР. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1981.
4. Чмихов М.О. Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: курс лекцій. – К.: Либідь, 1992.
5. Шовкопляс І.Г. Основи археології. – К., Наукова думка, 1971.

Довідкова література

1. Археологія Української РСР. – Т.1. – Первісна археологія. – К.: Наукова думка, 1971; Т.2. – Скіфо-сарматська та антична археологія. К.: Наукова думка, 1971; Т.3. – Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – К.: Наукова думка, 1975.
2. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология? – М.: Просвещение, 1966.
3. Археология СССР. Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984.
4. Археология СССР. – Античные города-государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1985.
5. Археология СССР. – Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989.
6. Методологические и методические вопросы археологии. - К.: Наукова думка, 1982.
7. Методические проблемы реконструкций в археологии и палеоэкологии. – Новосибирск: Наука, Сиб.отделение, 1989.
8. Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978.
9. Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. – Л.: Наука, 1975.
10. Познание исторического процесса в археологии. – М.: Наука, 1988.

Базові монографії

1. Анисюткин Н.К. Ранний и средний палеолит Юго-Запада Европейской части СССР. – СПб., 1992.
2. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.
3. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловский Р.В. Походження слов'ян. – К., Наукова думка, 1991.
4. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре //МИА. – 1953. - № 38.
5. Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. – 1953.- № 40.
6. Брайчевский М.Ю. Походження Русі. – К.: Наукова думка, 1968.
7. Гайдукевич В.Ф. Боспорское Царство. – М.-Л., 1949.
8. Граков Б.Н., Ранний железный век. – М.: Наука, 1977.
9. Давня історія України. – Т.1. – Первісне суспільство. – К.: Київська Академія
- 10.Євробізнесу, 1997.
- 11.Давня історія України. – Т.2. – Скіфо-антична доба. – К.: Київська Академія
- 12.Євробізнесу, 1998.
- 13.Даниленко В.Н., Неолит Украины. – К.: Наукова думка, 1969.
- 14.Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К.: Наукова думка, 1974.
- 15.Збенович В.Г. Трипольские племена Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1974.
- 16.Крыжицкий С.Д. Архитектура городов Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1974.
- 17.Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья: Краткий очерк отечественных теорій колонизации. – К.: Наукова думка, 1966.
- 18.Максимов В.Е. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К.: Наукова думка, 1982.
- 19.Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л.: Наука, 1976

20. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: Основные этапы формирования скифского этноса. – К.: Наукова думка, 1990.
21. Моця А.П. Погребальне пам'ятники южнорусских земель вв. – К.: Наукова думка, 1990.
22. Моця А.П. Населення південноруських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К.: 1993.
23. Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья //МИА. – 1961. - 84.
24. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К.: Наукова думка, 1972.
25. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: АН СССР, 1948.
26. Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К.: Наукова думка, 1977.
27. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – М.: Наука, 1984.
28. Станко В.Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1982.
29. Старожитності України-Русі. – К.: Київська Академія Євробізнесу, 1994.
30. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наукова думка, 1976.
31. Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки Социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987.
32. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989.
33. Толочко П.П. Историчні портрети. Із історії давньоруської і європейської політики X-XII ст. – К.: Наукова думка, 1990.
34. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII-III вв. до н.е. – М.: Наука, 1982.
35. Баран В.Д. Черняхівська культура. – К.: Наукова думка, 1981.